

Борјан МИТРОВИЋ

borjan.mitrovic@ffuis.edu.ba

ПУТ КА МОРУ – АНДРИЋЕВИ ЛИМИНАЛНИ ПРОСТОРИ ИЗМЕЂУ БАЛКАНА И ЈАДРАНСКОГ МОРА

Универзитет у
Источно Сарајеву
Филозофски факултет

Апстракт: У раду се настоји указати на лиминалне просторе у Андрићевим дјелима. Ријеч је о топосима/хронотопима који функционишу између просторних и вриједносних крајности песимистички устројеног Андрићевог свијета балканске унутрашњости, доминантног у његовој прози, с једне стране, и неспутаних и материјализмом историјског прогреса ослобођених морских пејзажа, које сусрећемо у једном другом дијелу Пишчевог опуса. Рад ће се усмјерити на истраживање идејног контекста који ови међупростори формирају у Андрићевом свијету, те на давање одговора на питање колико та значењска компонента варира у односу на жанровске типове исказа кроз који се остварује.

Кључне ријечи: Иво Андрић, Херцеговина, приморје, копно, море, хронотоп, Балкан, Босна, лиминалност

I

С обзиром на то да смо се насловом рада усмјерили на просторност унутар једног дијела Андрићевог опуса, сасвим је природно интерпретативно се ослонити на књижевнотеоријске поставке вријемепростора Михаила Бахтина и сличних студија уопште, и то поглавито на спацијалну компоненту ове бинарне опозиције. У науци је већ примијећено да је у досадашњим (књижевнотеоријским) истраживањима, унутар комплекса вријемепростор, спацијалним компонентама посвећена слабија пажња (в. Лазић 2012: 165), вјероватно с обзиром на већу *видљивост* и *стабилност* саме просторности. Премда и сам Бахтин више пажње посвећује *ишијовима времена* (циклично, линеарно, есхатолошко вријеме) и релативности времена (с обзиром на тачку гледишта јунака и сл.), он се, дакако, бави и мјестом/простором хронотопа. У својим студијама овај руски мислилац (в. Bahtin 1989 1: 353; Бахтин 1995: 6) одређене просторне маркере везује с одређеним идејним *ишијовима времена*, тј. одређени простори постају носиоци извјесних типова доживљаја

времена и трајања у њему. Тако конципирани мјесни аспекти хронотопа имају функцију својеврсних објективних корелатива, будући да, маркирани и(ли) интензификовани, освијетљени временом, носе значењски потенцијал који се црпи из реалних топоса, сада семантички пренапегнутих: „Место је та тачка стицања, сабирања и скупљања (*Versammlung*) у којој се, као у зашиљеном врху копља, концентрише простор, услед неодрживе силе привлачења“ (Resta 2017: 117).

За хронотопску компоненту простора важна је и концепција хетеротопије Мишела Фукоа, изнесена у његовом есеју „Друга мјеста“ (1967/1984). Премда не користи термин хронотоп, Фуко указује на нераскидиву везу времена и простора, те хетеротопије веже за хетерохроније (в. Фуко 2005: 29). И док под хетеротопијом подразумева стварна, али специфична, привилегована, изузетна мјеста, која се конфронтирају обичним, немаркираним топосима, хетерохроније доживљава као временске исјечке/доживљаје времена супротстављене обичном, свакодневном доживљају времена, као „прекид са традиционалним временом“ (Фуко 2005: 34). Таква идеја – да одређени топоси побуђују одређене, специфичне доживљаје времена, врло је блиска схватањима простора у Бахтиновој концепцији хронотопа. Као хетеротопије Фуко види, рецимо, мотеле, сакралне просторе, гробља, санаторијуме, возове и друге топосе који у друштву имају јасну, специфичну, несвакодневну функцију, а осим тога и посебан симболички потенцијал (нпр. башта као слика раја). По истом принципу Бахтин је, знатно прије Фукоа, издвојио топосе воза, дворца, провинцијског града и др. Фуко упозорава и на то да је природа хетеротопија, у зависности од епохе, друштва, тачке гледишта и сл. мијења, што је начело блиско Бахтиновој/бахтинолошкој идеји о полифокусном доживљају простора, да, у зависности од тачке гледишта, исти простор може бити сасвим друкчије доживљен.

Крећући се од средњовјековног доживљаја топоса као локалитета, тачке, преко Галилејеве револуције, у којој Фуко види општу динамизацију и одмицање од локације ка простирању (в. Фуко 2005: 30), актуелизовање спацијалности отвара и, са временом повезано, питање односа статичности и динамичности простора. С тим у вези, студија „Ка теорији простора у наративу“, аутора Габријела Зорана, анализира приказивање, тј. начине структурисања простора у свијету књижевних дјела. Када је ријеч о просторности као изолованој категорији унутар наратива, Зоран је види као сферу која почива на препознатљивим, примарно опозитним маркерима: хоризонтала – вертикала, близу – далеко, центар – периферија и сл. Елементе просторности који почивају на овој мапи Зоран дефинише као просторне јединице – *spacial units* (в. Zoran 1984: 322), у суштини – *places*. Самостални у својој изолованости, просторни елементи се контекстуализују временом и карактерима (јунацима) који у њима

обитавају. Тако се долази до другог, хронотопског нивоа структурисања простора према Зорану. Хронотопски ниво структурисања простора наступа онда када се изоловани просторни ентитети интензификују акцијом, динамизмом, догађајношћу. Догађање, кретање и промјена, према Зорану (а притом сасвим у складу са Бахтиновим идејама), основни су елементи којима се изоловани просторни елементи временски покрећу градећи хронотоп.

Овако теоријски постављене координате просторности, унутар којих се остварује сужејни и идејни (аксиолошки) приказ, доживљај и разумијевање времена, тј. егзистенције, сасвим су погодне за анализу лиминалних простора између копна и мора у Андрићевом опусу. У конкретним текстовима нашег нобеловца, који ће бити предмет интересовања овог рада, та ће се прелазна пространства, готово по правилу, пружати између босанског залеђа, с једне стране, и јадранског приморја и мора, с друге. Доживљај реалних чинилаца мјестности као симболички потентних топоса и пространстава, приближава наше истраживање геофилозофском приступу спацијалности, под чиме подразумевамо „вишеструке аспекте односа између човека и простора на коме живи, у уверењу да је мисао увек укорењена у одређеној територији, те да су, с друге стране, и географски елементи и сами испуњени значењем које превазилази чисто географску датост, задобијајући симболичну, историјску, филозофску димензију од изузетне вредности“ (Resta 2017: 14).

II

Вијековна миграциона кретања становништва из средишњих простора Балканског полуострва била су, грубо речено, усмјерена у два доминантна правца – ка плоднијим и неријетко мирнијим подручјима на сјеверу (сјеверозападу, сјевероистоку), с једне стране, и ка приобаљу, поглавито оном јадранском, с друге. Премда су се копнена метанастасичка струјања, иначе најјача у нововјековној историји српског народа (в. Свијић 2011: 131), показала врло инспиративним за многе наше писце – који са разноликим идејним фокусима узимају одређене историјске етапе поменутих сеоба нашег народа (и народа њему блиских) и књижевно их оваплоћују (узмимо само Црњанског, Настасијевића, Ђопића или Пекића), за Андрића ће пак кретање Балканца ка мору бити историјски факт који ће га далеко више заинтересовати, и којем ће се, из различитих углова и кроз различите фикцијске и нефикцијске жанрове, посветити у дијелу свога опуса. Тиме се наш нобеловац, премда континенталац по рођењу и по својој основној просторно-временској тематској преокупацији, прикључује и оној линији српске књижевности коју чине Ђипико, Матавуљ, или рецимо Десница, а која у свијет књижевног дјела доноси јадранско приморје и његову сталну, колико инспиративну и

плодотворну толико и неуралгичну кохабитацију са ближим или даљим балканским залеђем.

Над Андрићевим просторима копна – његове доминантне књижевне позорнице, писано је о томе већ много и опширно, надвија се, претежно, тамни облак животног песимизма (в. Когаћ 1989; Брајовић 1993; Џацић 1995 и др.). Изузмемо ли дио Андрићеве ангажоване прозе настале у првим годинама након Другог свјетског рата, а у којој се слави друштвени прогрес, у пишчевим се дјелима, међу балканским брдима, особито оним босанским, смисао и сврховитост тек спорадично, и готово никада до краја, пројављују у моћи стваралачког чина, или пак у илузорној загледаности ка освијетљеним просторима даљине – просторима који неријетко воде управо ка мору.¹ Насупрот таме и трагике континенталних зона, на супротном полу, код Андрића тријумфује дематеријализовани, сотериолошки комплекс мора, које у своме утапању у небеске сфере представља основу пантеистичког пута појединца ка смислу.² Такав доживљај мора дио је Пишчевог реалног доживљаја свијета, о чему свједоче бројни примјери из његове кореспонденције (в. Антонић 1992: 22, 64, 74, 102; Андрић 2000: 81, 82, 104; Димитријевић 2010: 73; Андрић 2003: 25, 44; Дрљић 1962: 375), сјећања и разговора (в.

1 О временско-просторним и свјетлосним својствима Андрићеве прозе, у свјетлу теорије хронотопа Михаила Бахтина, а са посебним освртом на дихотомију копно–море, писали смо у својој докторској дисертацији: *Теорија хронотопа и саоднос времена, његовог простора и свјетлости у прози Иве Андрића*, одбрањеној 18. јула 2025. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду, под менторством проф. др Корнелија Кваса. Запажања изнесена у овом раду умногоме се базирају на резултатима постигнутим у оквиру истраживања теме докторске дисертације.

2 Визуелно, плаветнило мора стапа се са плаветнилом неба, што прати идеја превазилажења трагике оностраног у вјечности оностраног трајања. „Море се узима као отјелотворење и мјера физичког свијета, али истодобно оно је Граница и симбол трансупстанцијације физичког у духовно и човјечјег у божанско“ (Grčević 2002: 193). Доживљај мора као смирујућег топоса утапања у праискон носи и квалитете повратка у стање мајчине утробе, у сигурни и умирујући, исконски прапростор: „Море је материнско, вода је чудотворно млеко; [...] на обалама су набрекле дојке које ће свим створењима давати масне атоме. Оптимизам је обиље“ (Башлар 1998: 153).

Уго Влаисављевић, на основу теоријских поставки Карла Шмита, тумачећи Андрићеве морске теме (превасходно причу „Летовање на југу“), море дефинише као простор који не потпада под категорије подјела, граница, мјерења, дијељења; морем не влада ниједан закон (за разлику од копна), море је један јединствени елемент (в. Влаисављевић 2022: 121–130). Осим тога, море је, наспрам копна, оно што је митско наспрам реалног, овоземаљског; оно је пут ка својеврсној метафизици (в. Влаисављевић 2022: 127–133). Таково море, у којем се догађа јунаково „трансцендирање према празнини“ (в. Вучковић 2011: 116), постаје код Андрића својеврсно метафизичко пространство (в. Roganović 2018: 111), у којем се одвија „прожимање човека космичком хармонијом“ (Деретић 2007: 1076). У својеврсном пантеистичком етеризму појединац – „соларно биће“ (Шеатовић 2020: 13) спасава се од трагике бесмисла, што је блиско ономе што Гастон Башлар назива преображајем „који ће од нашег бића направити мање земаљско, а више ваздушно биће, биће које се лакше изобличава и мање је блиско јасним облицима“ (Башлар 2001: 117).

Jandrić 1982: 242; Митровић 2009: 79), као и поједини записи у *Знаковима поред њуша* (нпр. 1978: 495, 522). Слично показује и Андрићева есејистика – текст „Вино“ (1940), путопис „Португал, зелена земља“, есејистичко-фикцијски текст „Тренутак у Топлој“ (1963), или пак, сасвим очекивано, текстови о Матавуљу – „Четрдесет година од смрти Симе Матавуља“ (1948) и „О мајстору приповедачу“ (1952). Ни Андрићева лирика неће остати инертна на овакав доживљај мора, о чему, на различитим нивоима, свједоче како *Ex Ponto* и *Немири* (в. Андрић 1978: 53, 97) тако и пјесме попут „Свитања“, „Сан Марина“ и др. На пољу прозне фикције, такав доживљај мора сусрећемо већ у причи „Животи“ (1976), из збирке *Кућа на осами*, готово у потпуности је изражен у „Жени на камену“ (1954), а најуспјелије остварен у причи „Летовање на југу“ (1959). Такав, позитиван концепт мора укоријењен је, дакле, како у Пишчевим животним свјетоназорима, о чему нам свједоче поменута нефикцијска свједочанства, тако и у свијету приче Андрићеве прозе, при чему се, јасно, не могу искључити биографски подстицаји, тј. позитивистички приступ. Тако се може рећи да се лични сензибилитети и искуства Аутора у доживљају простора преображавају у аналогне фикцијске пејзаже мора у једном дијелу његових остварења.

Но, о том и таквом мору у Андрићевој прози такође се већ доста писало у андрићолошкој литератури (в. Вучковић 1966; Vučković 1977; Вујновић 2004; Раичевић 2017; Kvas 2019; Влаисављевић 2022 и др.), те се може рећи да је такво интерпретативно препознавање/разумијевање већ заживјело у читању Андрићевог дјела. Овом пак приликом, наша је намјера по страни оставити већ солидно проучене просторе континента и мора у Андрићевом опусу, те освијетлити прелазне зоне између тих двију крајности, тј. пут ка мору, које је код нашег писца готово преовлађујуће Јадранско. Посриједи су лиминални простори чежње и наде, којима се његови јунаци, *сйварно* или *имајинарно*, крећу у својој намери да се, у коначном сусрету с морем, избаве из бесмисла који оличавају тамни и скучени простори континента. Дакле, насупрот крајњих тачака – трагике копна и дематеријализоване сотериологије мора – наш ће фокус бити на медијалним стадијумима које препознајемо у сљедећим видовима:

- 1) Континентални наговјештаји југа/приморја/мора
- 2) Прелазни простори између копна и мора
- 3) Варљиво приморје.

III

У низу Андрићевих дјела чија је радња смјештена у континенталним зонама, провијавају, као периферни али знаковити, простори југа/приморја/мора. Већ у првом дијелу „Пута Алије Ђерзелеза“

– „Ђерзелез у хану“, објављеном још 1918, лиризованог и раслабљеног, некоћ епског јунака, растрзаног на друмовима између Травника и Стамбола, на лудило наводи, не случајно, поглед странкиње приморкиње – лијепе Венецијанке. Другост, притом другост која носи квалитете мора и љепоте, интерполирана је, захваљујући хронолошким пута и хана, у простор континенталне и конзервативне Босне.

Уколико пак јунаци Андрићевих текстова нису локалци, већ странци који се први пут сусрећу са Босном, трагика преласка у таму континенталних зона потцртава се њеном супротношћу – осунчаним зонама мора. Тако у *Травничкој хроници* Дефосе у Босну одлази растајући се од свијетлих и питомих простора мора, и пењући се уз планине улази, кроз мећаву, у нови простор, који би требало да буде степеница успона у његовој каријери: „[...] младић је кренуо прашним друмом и голим камењаром који се дизао у позадини Сплита, удаљавајући се све више од мора, од посљедњих складних грађевина и посљедњег племенитог растиња, да се с друге стране камените косе спусти, као у ново море, у ту Босну, која је за њега била прва велика проба на уласку у живот“ (Андрић 1978 2: 97). Исти вид преласка из приморја у Босну, у *Омерџаши Лаџасу*, задесио је и у вртлог трагике увукао и младог и амбициозног Мићу Латаса.

Једним дијелом Андрићевих прича трагици балканског копна супротставља се источни Медитеран, поглавито Цариград – вијековни топос повремених миграција балканских муслимана. Слободног и пространог босфорског мора, крај којег се школовао и провео драге године, живо се у конзервативном и страхом преплављеном родном Сарајеву сјећа Ибрахим Јамак, у причи „Разговор пред вече“: „Страх га хвата од овог града који му често, овако пред вече, долази као тамница шумава и звукова, предео загонетне и опасне тишине, недоречених мисли и прећутаних речи. У исто време сећање га преноси натраг у велики Стамбол на мору, где је све гласно и отворено, јасно и одређено, и људи и њихов говор, и небо над њима“ (Андрић 2012: 584).

Дихотомија између таме Босне и ширине (источно)медитеранског мора не јавља се само код босанских муслимана који су окусили *сласи* Мраморнога мора, већ и код турских великодостојника који су, силом службе и игром судбине, завршили у Босни. Већ у раној Андрићевој причи „За логоровања“ даје се, кроз пашине мисли, слика Босне као вријемепростора песимистичког циклуса, тјескобе и мрака, којем се супротставља море: „У таквим часовима паша није скривао своју одвратност према Босни и Босанцима. [...] Он је мрзио ту земљу, мрачну и горовиту, с растрганим пејзажима, као и њене становнике, вјечно немирне и завађене, јер му је било одвратно све што је гласно, оштро и неумјерено. [...] Покаткад би сву ноћ сањао море, пуно бијелих једара, а сутра би онда двоструко мрзио плећате и бркате Бошњаке око себе и силовите линије планина изнад Трав-

ника, које су му затварале видик“ (Андрић 2012: 33). Ово је сасвим блиско слици коју у *Травничкој хроници* носи Мехмед-паша, човјек који воли море и који се осјећа сасвим заробљеним у босанским планинама: „Разговара дуго о безначајним стварима да би ућуткао своје сећање на Египат, и растерао мисли о будућности и жељу за морем“ (Андрић 1978: 139).

Предмет чежње континенталца каткад могу бити и најудаљенији, егзотични морски простори. На панорамском платну, у причи „Панорама“, насупрот таме и скучености града јављају се освијетљени и широки предјели уз море. Свијетлим сликама Цејлона, Рио де Жанеира и Лисабона, које се посматрају у панорами, супротстављена је реалност континенталне таме (в. Андрић 2012: 498). Штавише, море је у Андрићевим *босанским* причама не само далека чежња, већ и општа метафора преображавајућег добра. У „Ђоркану и Швабици“, безазлени и нишчи протагониста приче, са невиним осмијехом и веселошћу гледа на чаршију која му је учинила много зла, штавише, са својеврсним животним еланом силази у њу, поистовјећујући је управо са морем: „Све му у ушима шуми и све му се у очима слијева и таласа. Није то чаршија, него радосно море, тако је дуга и широка“ (Андрић 2012: 29).

IV

Онда када се Андрићеви јунаци, али и Андрић сам (видјећемо то из његових исказа) упуте ка мору, у дискурсу наступају медијални простори нарочите важности. У раније поменутиим кретањима јунака из смјера мора ка (босанском) копну, медијална путања је путања интензификације таме, студени и трагике (видјели смо то на примјерима из *Травничке хронике* и *Омерџаше Лаћаса*). Но, уколико пажњу обратимо путу од копна ка мору, који је чест у Андрићевој прози, ту је медијално подручје, по правилу, простор оваплоћења свијетлих и осунчаних видика, који су својеврсни прекурсус сотериолошки замишљене суштине мора.

Другим ријечима, на путу ка мору већ се постепено улази у сфере пантеистичког концепта. У путописном тексту „Долином Радике, и даље“ (в. Митровић 2024), кретањем кроз осунчани предео крај ријеке све се, кинетичким потенцијалом текуће воде, усмјерава ка мору: „Али оно што је главно и стално и најзначајније на овом друму, ма куда он пролазио, то је да сваки видик са њега обећава – море. Не даје га, али поиграва његовом сликом негде у даљини, и кад пут иде право и кад се заокреће. [...] Море се не укаже никад, али сте га наслутили и замислили толико пута на хоризонту да најпосле ни сами нисте сигурни да ли сте путовали са морем на видiku или само кроз свој сан о мору, који чека негде на југу као радосно обећање“

(Андрић 1981: 246). Штавише, Андрић овом приликом експлицитно казује да море за њега представља – ширину и слободу: „Или, ко зна да ли је то баш и било море, истинско море, или сам ја у свом младачком заносу тим именом називао у себи ту слутњу ширине и слободе белог света...” (Андрић 1981: 247).

Но, од кретања кроз македонске предјеле, нашем писцу много су ближи и у његовом животу и у његовој прози дакако чешћи они путеви који континенталца (најчешће Босанца) ка мору воде кроз Херцеговину – веранду Медитерана. Од свих континенталних простора, Херцеговина – само предворје мора, заузима и у Андрићевом животопису посебно мјесто. Љубо Јандрић казује о томе како се Андрић одушевљавао чак и самим преласком из Босне у Херцеговину, преко превоја Иван (в. Jandrić 1982: 287). Нарочито ће га привлачити узвишени Почитељ, са којег се пружа широк и осунчан поглед (в. Антонић 1992: 134; Поповић 2021: 106–107). Уосталом, и сам Писац говорио је: „Кад сам у Херцеговини, увек се осећам као да се помало налазим у бестежинском стању. Овде се некако брже хода, лакше дише и боље мисли“ (Jandrić 1982: 417). „Можда би за уметника било најбоље да последње године проведе негде на пола пута између Мостара и Стона, негде у Житомислићу или у Требињу. Чини ми се да се тамо најлакше дише“ (Jandrić 1982: 424). Пишући о Зуки Џумхуру, у предговору књизи *Некролој једној чаршији*, Андрић не пропушта да каже: „Он је родом из Коњица, мјеста изнад којег се БХ земља нагло прелама у своју другу, медитеранску, како многи мисле, бољу половину“ (Андрић 1978: 308). Таквом доживљају Херцеговине припада и његова опсервација Мостара у *Знаковима њоред њуша*: „Кад човек стигне с мраком у Мостар, па се сутрадан пробуди, не с првим зраком него тек око седам сати – он тада може најбоље да осети разлику између светлости у Мостару и, на пример, оне у Сарајеву. Светлост је у Мостару елемент за себе; она је снажна, жива, свуда присутна, продорна и свирепа“ (Андрић 1978: 338). И у публицистичком тексту „На камену, у Почитељу“, у Херцеговини, премда оскудној и сушној, кроз слику стаменитог града Почитеља, и смокве, која се за свјетлост и живот одлучно бори пробијајући се из тврђавског зида, Андрић слави живот оваплоћен у овом предјелу окупаном снажном свјетлошћу. Осим тога, срећа се и овдје, као и у прозним дјелима, видјећемо то нешто касније, везује за медијалне соларне мотиве женске бјелине и јужњачког мостарског вина (в. Андрић 1978: 254–255).

Каткад се у Андрићевој прози, као што је случај са причом „Проба“, сусрећу читаве дигресије наратора посвећене Херцеговини: „Херцеговина, нарочито јужна и југоисточна, има по правилу добар сој људи. То је земља са много камена а мало свега осталог, али то мало што роди храњиво је и племенито, и са водом и ваздухом даје здраве и разумне људе. Они су више склони рачуну него

осећању, али њихова је рачуница тако добра и сигурна да су редовно и кориснији и пријатнији и целини и појединцу него многи осећајни људи замагљена разума и наопаке рачунице“ (Андрић 2012: 465). У погледу Пишчеве посвећености географији и антропологији лими-налних простора, коју он не занемарује при стварању свог књижевног свијета (што је, уосталом, опште мјесто његове поетике), претходни је исказ сасвим умјесно упоредити са сличним опсервацијама о јужној Херцеговини које сусрећемо у географско-историографским студијама.³

Но, за разлику од благости и љепоте саме Херцеговине, њен предукус у тегобној босанској стијешњености далеко је сложенији. Ти ће, бољи, јужни, медијални простори ка мору, у тами босанских брда бити призвани уз помоћ два маркера – алкохола и женске љепоте. Наиме, у поглављу „Вино звано жилавка“, у *Омерџаши Лајласу*, страни официри (муртадлије) окупљају се једног љетњег дана на узвишеном осунчаном топосу више Сарајева. Тек уз алкохол – и то уз мостарску, јужњачку жилавку, муртадлије имагинирају „златне и зелене видике, са слутњом плавог великог јужног неба у даљини и поворком обећања од којих се блажен осмејак јавља на лицу“ (Андрић 1978: 78). Насупрот омамљујућег дејства јужњачког пића, реалност пак не пружа никакав излазак из континенталне таме, тј. из мрака личног, али и општег трајања; отрежњење ће јунаке сваки пут враћати у пакао егзистенцијалног безизлаза. Готово истовјетну слику сусрећемо и у причи „Свечаност“, у којој протагониста Алојзије Мишић Бан осјећај стијешњености, нужне покорности и сталног страха у сарајевској котлини, једном годишње, за свој рођендан, превазилази уз помоћ алкохола. „Ширина око мене свуда, све већа. И видици се неки отварају, као да су се брда око Сарајева размакнула. А лаган сам, лаган, морам да се придржавам да од те лакоће не полетим увис“ (Андрић 2012: 546). Не случајно, пиће које, макар и накратко, пружа такву утјеху, јесу „две флаше доброг мостарског вина“ (Андрић 2012: 545).

Осим пића, други репрезент осунчане Херцеговине у тами Босне јесте жена – дјевојка с Југа. У причи „За логоровања“, насупрот опште таме вишеградске касабе, обиљежене ружним временом, ратним стањем и свакојаким полусвијетом који се у мјесту у таквим

3 „Херцеговци из карсне Херцеговине, из околине Требиња, из Шума и Површи, који станују на старом трговачком путу из Дубровника у унутрашњост Полуострва, одликују се од околног динарског становништва врло развијеним даром за трговину. Супротно осталом становништву своје околине, које није ценило богатство већ јунаштво и чојство, ови су Херцеговци сматрали сиромаштво за срамоту. Исељавају се у све крајеве где сазнају да може бити велике зараде. Док су се у завичају бавили виноградарством, гајењем дувана па и сточарством, у областима колонизације мењају занимање и готово су искључиво трговци, често велики трговци. У њиховим је рукама један део трговине у Далмацији, у Босни и у Србији, нарочито у Београду; да би боље напредовали, брзо приме обичаје и погледе нове друштвене средине“ (Cvijić 2011: 175).

околностима искупио, једини свијетли елемент је дјевојка из Требиња, која се силом прилика обрела у Вишеграду. И док је некрофил Мула Јусуф убија, да би потом блуднички над њеним тијелом, само рвање жртве и злочинца потцртано је елементима њене јужњачке свјетлости/бјелине (њено раме је „бијело, обло и велико“) и његове таме (мула је „црн и танак“). Другу дјевојку Јужњацину, која страда у тами Босне, сусрећемо у Андрићевим „Олујацима“. Поменуто село простор је скучености сваке врсте; то мрачно мјесто даје несрећне, ниске људе црних очију, међу које, као невјеста, долази лијепа и висока Мостарка – дјевојка с Југа. Тиме се сударају два простора, два кроз јунаке представљена свијета: стијешњени, мрачни простор Олујака и осунчани, пространи свијет југа (Мостара): „Прозори су јој гледали у бријег. Авлија је стрма, као све у Олујацима и око њих. А кад подигне главу и угледа јесење модро небо и дивље голубове спора лета, сети се свога села у питомој равни крај Мостара и одмах се заплаче немо, гутајући сузе“ (Андрић 2012: 168). Свјетлосним елементима је озрачен и тренутак када јој, из Мостара, у посјету долази брат, њена једина нада да ће се избавити из пакла Олујака: „Снаха занеможе од радости кад се на олујачкој стрмини, на светлом небу, указа коњаник у ком кроз сумрак и сузе познаде брата“ (Андрић 2012: 168). Ипак, у коначници, соларно маркирана млада жена страда у пожару мржње који ће покосити цијело село.

Дакле, уколико се елементи Херцеговине/Југа и јаве, као опоненти, тами Босне/континента, они, док год је јунак заробљен у осојним зонама континенталних дубина, на крају бивају потчињени песимистичкој тами. Ни утјеха јужњачког вина ни љепота јужњачке жене не успијевају тријумфовати над несрећом и злом скучених и мрачних простора копнених дубина, који су уобичајени подијум за животне драме већине Андрићевих јунака.

V

Историјски гледано, миграциона кретања која се тичу Јадранског приморја подразумијевају заправо вијековно насељавање из смјера динарског залеђа (ближег или даљег), ка обали (в. Свјијі 2011: 134). Такво приморје, у сталној кохабитацији, али и конфронтацији са планинским просторима Балкана, смјештено између двије крајности – мора и горја – посебно је интересно нашем нобеловцу као специфична лимиална зона. О таквом доживљају приморја и примораца свједочи и Андрићева кореспонденција (в. Караулац 2000: 60), али и запажања у *Знаковима њоред љуша*, као вид пишчевог директног суда и исказа, непосредованог било наратором било јунацима. Наиме, морска обала у *Знаковима њоред љуша* није простор срећног живота, континенталац је на њој уљез и неснађен, она не може бити његово крајње боравиште (в. Андрић 1978: 523, 528).

Андрић у овим медитативним записима потцртава оштру разлику између континенталца и приморца, дефинишући првог као трагичног непрестаног трагаоца, док је други, рођен на обалама на којима су дати сви одговори, миран и дефинитиван, али и без трагалачког елана помоћу којег би прекорачио материјалне оквири у којима почивају: „Приморац је човек довољан сам себи. За разлику од људи са копна, они су лишени љубопитства које мучи континенталце, нагони их да читају књиге, да путују и да се упознају с људима, да траже шта било како би растерали чамотињу која се рађа са њима и не напушта их до смрти“ (Андрић 1978: 470). Сходно томе, Андрићев фокус у *Знаковима њоред њуша* није на приморцима, већ управо на континенталцу, чије су борбе и пориви за симболичким изласком из таме и затворености копна ка отворености и бескрају мора симболички много потентнији.

Када је ријеч о прози, насупрот доминантно континенталних, претежно босанских простора копна, с једне стране, и малобројнијих, али препознатљивих Андрићевих морских прича, с друге, дио његових фикцијских текстова левитира између копна и морских простора и, аналогно – између песимизма континента и пантеистичког смираја који код Андрића пружа море.⁴ То су текстови који су обично смјештени у приморске просторе, али уз снажно присуство континенталних маркера (тамница, планина, Босна) који се супротстављају мору, који са морем антагонистички дијалогизирају.

Неуралгичност медијалног стања почива на његовој транзитности; посриједи је међупростор који треба да определијели јунака између два крајња стања – у случају Андрићевог прозног свијета, изразито поларизована. Стога је, у *Омерџаши Лајтасу*, тежња горштачког сина – Миће Латаса из Јање Горе, за успјехом, бољим и лагоднијим животом, покретач који га, из почетне тачке његовог личног села усмјерава у срећније и за успјех податније просторе приморја. Наиме, млади Латас свој је друштвени успон чврсто везао за војну каријеру, коју, након Госпића као прелазне тачке, усавршава на приморју, тачније у Задру, као својеврсном аркадијском простору: „[...] прелаз из Госпића у Задар, то је била највиша степеница у његовом дота-

4 Концепт хронотопа мора, као завршне тачке на којој се налази континенталац на своме путу, суштинска алегорја човјека и човјековог битисања у апсурдном свијету, те смислености у својеврсном утапању у свјетлосни бескрај који свједочи вјечно трајање и љепоту, такав хронотоп мора био је, сматра бугарски истраживач Светозар Игов, Андрићева основа за један морски роман, роман о Балканцу, Босанцу и мору (в. Тошовић 2019: 34–37). Штавише, Игов у својој књизи *Иво Андрић: Историјски њесимизам и ѡрансценденѡални снови* тврди да му је Андрић својевремено сам рекао да планира написати такав роман. Дакако, то може имати везе с Андрићевим тежњама да пише о херцугу Стјепану, будући да је фокус овдје на причама о Дражеславу, но ту би ушле и друге морске теме. Тако је Игов 1989. и формирао конструкцију „ненаписани роман“, од 15 Андрићевих текстова о мору, сунцу, води и трансценденталним сновима, под називом *Лейшоване на јују* (в. Тошовић 2019: 35).

дашњем успону. [...] И море, богата и тајанствена стихија, и достојанствена велелепна архитектура града, и бледолике горде лепотице, кћерке задарских патрицијских породица, и благост поднебља и плаветнило јужног неба – све то није имало за њега значења само по себи, све су то били само симболи његовог успона, његовог бежања од нижег ка вишем“ (Андрић 1978: 152, 153). Међутим, каријерни успон потом се неповратно урушава, те се испрва обећавајући осунчани топос града преображава у пакао из којег се мора бјежати, па макар и у Босну. Ријечју – умјесто ка смислу и свјетлости, до које се долази тек одбацивањем свега материјалног („Летовање на југу“), јунак који је утемељен у нади у историјски прогрес, неминовно не успијева прекорачити медијалну тачку између свјетлости и таме, тј. сопствена жеља враћа га у бесмисао континента.

И док се Задар тек у једној епизоди *Омерџаше Лаџаса* запажа као знаковита приморска тачка, дотле се Трст, велики трговачки град, у Андрићевој прози јавља чешће. Притом, нашем писцу Трст умногоме бива интересантан управо као град који је са својим великим јужнословенским залеђем вијековима имао разгранате и сложене везе. Будући да је као слободан град био тачка на којој су се несметано могли сусретати људи најразличитијег социјалног, етничког и конфесионалног поријекла, па тако и многи наши сународници са различитих српских простора (в. Медаковић Милошевић 1987: 12–13, 20), такав Трст јавља се и као књижевно податан вријемепростор.

Трговачке породице које су чиниле језгро моћне и богате српске тршћанске заједнице доселиле су се у овај град понајвише из подручја Босне (тј. Сарајева), Херцеговине, и пасивнијих зона Боке и Далмације (в. Медаковић Милошевић 1987: 21–46). Стога не чуди што наш писац, који ће се двадесетих година 20. вијека, као службеник краљевског конзулата, обрести у овом приморском граду, у причи „Створење“ ствара лик младог Сарајлије Ђаковића, који у Трсту, у сусрету са морем, бива опчињен женском љепотом, запостављајући притом породичне трговачке послове. Штавише, у овој се причи двије генерације мушкараца једне сарајевске породице, сукцесивно, заљубљују на мору. Посриједи је напуштање, барем тренутачно, сфера малограђанског живота у граду на копну, и својеврсно урањање у временску празнину и слободу карневалског времена које се остварује у топосу мора: „Ми кад изађемо на море, неминовно починимо какву глупост“ (Андрић 2012: 78). Ипак, приморски град тек је повремено преукус слободе – логика и нужда континенталног материјалистичког прогреса, у којем је судбина појединца неправљиво трагична, и овдје неминовно побјеђује.

Кључну улогу у Андрићевој прози Трст игра у низу приповиједака које чине реконструисани, недовршени роман *На сунчаној страни* (в. Đukić Perišić 2017: 5–30). Гледано у цјелини, основу текста чини приморски град Трст с почетка Првог свјетског рата, сунце,

море и јунак Галус/Младић (судбоносно везан за Сарајево, посредно то сазнајемо) у њему. У овим текстовима посриједи је врло изражен дијалогизам двају временско-просторно-свјетлосних комплекса. С једне стране, ту је песимистички локалитет града (премда приморског) на почетку и током Великог рата, нарочито обиљежен топосом затворске ћелије. Таквим зонама, очекивано, доминирају тачке дна и таме. С друге стране, намеће се идеал мора, као вријемепростор свјетлости и слободе. И док ће затворски радници и шпијуни бити обликовани тамом дна (демонолошка фигура Постружника, прије свега), главни јунак се од њих разликује управо доживљајем свијета (и) у контексту морско-свјетлосних квалитета, чиме је он трагично растрзан између реалности ћелије и потенцијала мора. Кроз приче / поглавља романа, које се тичу јунаковог боравка у затворској ћелији, у којој се, у различитим нивоима удаљавања и приближавања од сунчеве свјетлости и оближњег мора,⁵ формира сва трагика неостварених нада протагонисте („На сунчаној страни“, 1952; „Сунце“, 1960, као дио веће, за Пишчева живота необјављене цјелине „Постружничково царство“, настале 1933; „У ћелији број 115“, 1960; „Искушење у ћелији 38“, 1924; „Проклета историја“, настала 1933–1934).

Аналогно приморском Трсту на Јадрану, и Истанбул, на другој страни Медитерана, у *Проклећој авлији* (1954), показује исту конфронтацију приморског топоса, обиљеженог тамницом, и недостижног, соларног мора које му је трагички супротстављено. Сумирајући, можемо рећи да Андрићеве *ирићанске* приче, премда ситуиране у приморски град, доносе превласт простора дна, таме и мрачних временских секвенци, из којих се јунак настоји докопати узвишених, *љетњих* простора свјетлости (који пак асоцирају на рајски хронотоп мора – Адена), да би сваки покушај у коначници био осуђен на пропаст. Ријечју, јужни, морски простори свјетлости остају недостижна чежња, а тама дна тријумфује.

Дубровник се јавља као Андрићев повлашћени топос како у дјелима фикцијског карактера, тако и у његовој публицистици. У тексту „Сан о граду“, наш писац даје упечатљиву слику спуштања Балканца из брдовитих босанских и херцеговачких предјела ка мору, конкретизујући је у преласку са стрмих и оштрих планинских предјела ка питомом Дубровнику (в. Андрић 1978: 98). Дакле, овдје циљ није тежња ка дематеријализацији, остварива једино у спасоносном пантеистичком циљу који обећава море, већ се слика усмјерава ка осунчаном, широком, прољетњем погледу ка Дубровнику са градских узвишења – Дубровнику као симболу цивилизацијског напретка, „људској жељи да се кратки живот радом и смислом сублимира и овековечи“ (Андрић 1978: 99).

5 „Ношена тим звуком, мисао му је одлазила у живот, на море, где се ради, жели, стиче и губи, где се живи слободним људским животом“ (Andrić 2017: 70).

Но, за разлику од историјског оптимизма публицистике, Дубровник ће, сукладно Трсту и Задру, па и Цариграду, у Андрићевој прози одиграти улогу варљиве медијалне тачке. Чак и у периферним помињањима, какво је оно у *Госпођици*, тај град јавља се управо у овом виду. Наиме, Даица Владо, једина, из објективне тачке гледишта, свијетла тачка у Рајкином свијету, живот окончава не у родном Сарајеву већ, отишавши из њега – на приморју, у Дубровнику (в. Андрић 1978: 48, 49). Пут ка срећи водио је ка мору, али се није окончао у пантеистичком јединству с морем, већ у смрти у приморском граду.

У једном специфичном сету Андрићевих прича, госпарски позносредњовјековни / раноренесансни Дубровник, више него иједан други топос у Андрићевој прози, најактивнија је позорница на којој ће се сучелити два модалитета свијета, приморски и брђански, али опет у функцији медијалности континенталца који је заинтригиран морем, али који ипак, сучељен у суштини са приморјем, не прелази ограничавајуће оквири материјалног и не утапа се у смисленом смирају мора. Контраст Босна – Дубровник (притом Дубровник као град високе културе, историјског прогреса) доминира прозним текстовима „Предвечерњи час“, „Вејавица“, „Два записа босанског писара Дражеслава“ и „Сусрет“, постављајући у центар пажње дихотомију копно–приморје, а не копно–море, јер само море, ослобођено сваке материјалне примјесе цивилизације, игра сасвим другу улогу у Андрићевом опусу, најпотпуније оствареном, као што смо већ рекли, у „Летовању на југу“.

Није случајно што Андрић овом приликом бира средњи вијек / рану ренесансу, јер је то период у којем је, менталитетски, Дубровник још израженије опонирао свом балканском залеђу. Та се дихотомија провлачи кроз хиљаде година, на релацијама Грци/Римљани – Илири, Римљани/Византинци/романски/романизовани грађани – Словени у залеђу. Но, у средњем вијеку, до пробоја Турака, приморски су се градови етнокултуролошки још увијек држали много затвореније, и миграције из залеђа ка њима, премда постојане, нису биле тако агресивне као касније (в. Свјић 2011: 183, 186). Стога је и поларитет између приморја и залеђа тада засигурно морао бити далеко јачи него у потоњим временима. Управо у такво окружење Дубровника Андрић смјешта протагонисту својих дубровачких прича – Дражеслава, писара босанског изасланства у овом граду.

У причи „Предвечерњи час“ (1961) овај брђанин на сљедећи начин дефинише Дубровчане: „Да, такви су мање-више сви ови становници приморских градова. Вешти, хладни, узносити у својој недостижности, као да из ове слане водурине, разливане у нељудским количинама, из ових разјапљених видика и безочног, неподношљивог сунчевог жара црпу магичну снагу и чаробну лакоћу које се не могу ни купити ни отети ни научити“ (Андрић 2012: 565). Сасвим

слично протагониста приморце доживљава и у тексту „Два записа босанског писара Дражеслава“: „Ово је врста водоземаца. Живећи кроз нараштаје на копну и на мору, и њихов начин мишљења, и њихов говор, и све што за себе и око себе стварају и чине – све је то постало двојако, двосмислено и дволично“ (Андрић 2012: 575). Овакве књижевне описе ваља упоредити с научним студијама о типовима наших људи (имајући у виду и необјективност и наративност које су и на самим научним текстовима одавно детектоване), па тако и о приморцима, нарочито у погледу њихове вјештине, прилагодљивости, способности, али и гордости: „Лако се [приморско становништво] сналази у разним приликама у животу и у разним начинима мишљења и делања. Али се понекад чини, да оно више воли да постигне циљ и да сачува своје интересе и право мудрошћу и вештим маневрисањем него отвореном борбом. [...] Овде су врло осетљиви на племићске титуле и на одликовања“ (Свијић 2011: 440).

Приморски простор за Андрићевог јунака-брђанина зона је сталне двојности и смјене различитих, притом супротстављених, противурјечних доживљаја. Наиме, за нерасположеног и болесног Дражеслава, у прољећном дану без сунца (!), јер ово је његова фокална тачка, море је *водурина*, видик *разјаиљен*, а сунце *безочно*. Штавише, узвишена тачка на којој се налази кућа босанског изасланства на *сиеченој* је земљи, у кршу, на *нелијејом* мјесту. Међутим, локални љекар, који му је у посјети, даје дефиницију индивидуалног доживљаја свијета: „Вараш се, каже, све је исто у свету око тебе. А главна промена је у теби. Не ваља ти црна цигерица. Натекла је и задебљала. Ето, то је! Због тога ти све црно видиш“ (Андрић 2012: 564). Разлика између доктора и Дражеслава уједно је и разлика између два варијетета – приморског и брђанског: „Они [Приморци] имају уопште више сталности у начину живота и у узајамним везама, више равнотеже и уједначености, него што је то случај код неких делова динарског становништва, удаљених од приморја. Ови су у току последњих векова врло често морали мењати седишта, били су им познати нагло бежање и пљачке. Зато у многим њиховим деловима има нечег непостојаног“ (Свијић 2011: 439).

И заиста, појава сунца у вријеме заласка мијења, у Дражеслављевим очима, и статус узвишене тачке и цијелог широког видика са градом и морем (чиме се у Андрићевој прози топоним Дубровника утемељује као изразито амбивалентан локалитет): „Црвени сунчев залазак, тамо негде на мору, пробио је облаке и изненада обасјао цео град посредним, загаситим сјајем. [...] Није му се враћало у кућу чији су прозори били мрачни. Овде је свежије и светлије. Свежина је мирисна, последња светлост још мало ружичаста. А нечег као музика има у предвечерњој тишини. Њишући се лагано, заједно са отвореним крилом капија, Дражеслав је мислио. У ствари, леп је овај крај и добро је ово благо поднебље, нису тако рђави ни људи [...]. Још ћу

жажалити за свим овим кад се, за који дан, вратим у Босну и нађем међу својима“ (Андрић 2012: 565). И прича „Вејавица“ (1968/1969), такође са Дражеславом као протагонистом, понавља неухватљивост дубровачког зимског вријемепростора, будући да се јутарњи снијег и вијавица (хладноћа, одсуство свјетлости) нагло и непредвидиво преображавају у дневно сунце.

Несталност и непредвидива промјењивост карактеришу и причу „Сусрет“ (1965), гдје нам је сада дата слика писара Дражеслава у вријеме варљивог дубровачког прољећа, како га је емотивно привукла лијепа Дубровчанка. У ноћној загледаности у свјетиљку у узвишеној кући над градом, таквом Дражеславу овај град се чини простором среће („На мору је овај град и на прагу отвореног великог света!“ (Андрић 2012: 582), док се сама дјевојка јавља сва у свјетлосним квалитетима: „Све је било као данас после подне, ниједна ситница није изостала, али све издигнуто негде високо, свечано и значајно, окупано сјајем каквог тамо није било. Све је трајало много дуже, јер су покрети били успорени, а ретке речи продужене, све у неком дивном пространству без граница и времену без мере“ (Андрић 2012: 582). Дакле, посриједи су елементи свјетлости, надилажење временске пролазности и материјалне ограничености. Међутим, све то овдје је тек варка, будући да са гашењем свјетиљке „изгоре у исти мах и цео приказ са тараце, заједно са мислима које су га пратиле“ (Андрић 2012: 582).

У другом дијелу текста „Два записа босанског писара Дражеслава“ (1963), можда и најупечатљивије у cjелокупном Андрићевом опусу, предочава се колебљивост јунака растројеног између родне планине и примамљивог приморја – широких простора који обећавају нови живот („Све нам изгледа као да смо могли постати нешто друго“ (Андрић 2012: 576). Међутим, напетост остаје неразријешена, трагични циклус непрекинут: „Тако, док гледаш заморну, сиву босанску голет, чезнеш за Југом и кајеш се због својих брзоплетих и погрешних судова о мору и Приморцима. И, ето, сад си помало, а болно, странац у свом родном крају због којег си се, тамо доле, у пределима под блажим небом, исто тако осећао усамљеним туђинцем. Тако нас живот, колебљиве и недоследне, обмањује, заноси и разуверава. Тако нас копно и море додају једно другом, и мрве и троше и глачају, без циља и видљива смисла“ (Андрић 2012: 577).

Као што се може видјети кроз анализу Андрићевих дубровачких прича, на идејном плану, само приморје, у непрестаној амбивалентности, иако афирмативније од таме залеђа, у коначници не обезбјеђује избављење од пакла континенталног песимизма, те је само по себи још увијек дио лиминалне зоне. Тек ће директни сусрет, а нарочито сједињавање с морем, које се пак у недогледу претапа у небо, бити коначни сусрет са једином постојећом вјечношћу

у Андрићевој прози. Другим ријечима, помирења копна и мора нема, нити га може бити (в. Шеатовић 2020: 86–96); спасење долази тек када се надиђу све категорије цивилизације (материјалне, историјске, менталитетске) и уплови у вјечно трајање морско-небеског плаветнила.

VI

Пратећи пут Андрићевих јунака, али и његове нефикцијске текстове, па чак и његову кореспонденцију, интервјуе и разговоре, те сјећања других људи на дружења са нашим нобеловцем, могли смо уочити неколико знаковитих чинилаца који доживљај лиминалних простора између копна и мора приказују различито, управо у односу на вид текста који га тематизује (аутобиографски исказ, разговор, запис, есеј, приповијетка/роман и сл.). Ту, у првом реду, имамо у виду разлику која постоји између Андрићеве публицистике/есејистике, с једне, и прозне фикције, с друге стране.

Наиме, у Андрићевим есејима/путописима који се дотичу лиминалних простора, доживљај свијета, управо кроз слику вријеме-простора о којем говори, доминантно је афирмативан. О том нам, видјели смо кроз анализу, особито свједоче путописи „Долином Радике, и даље“ и „На камену, у Почитељу“, или пак текст „Сан о граду“. С друге стране, у фикцијским текстовима, пропламсаји на изглед спасоносних лиминалних излаза у континенталној тами, као и сами простори прелаза, преображавају се, у коначници, у своју супротност, на начин да трагика носи убиједљиву превагу. У то смо се могли увјерити у причама/поглављима која се тичу пропламсаја приморских или херцеговачких мотива у дубинама босанске *сйвар-ности* Андрићевих јунака, али и у низу дјела у којима се лиминални медитерански простори (Херцеговина, јадрански градови) показују као варљиве зоне у којима трагика континента и даље вреба, и на концу тријумфује. За разлику од публицистике, у којој се трагови материјалне цивилизације неријетко афирмативно валоризују, у Андрићевој фикцији сваки вид историјског и друштвеног контекста укључује непробродиву препреку јунацима његових дјела да се усмјере ка било каквом смислу који их изводи из егзистенцијалног безизлаза. И док је такво стање у континенталним причама нашег писца кристално једнозначно, дотле се у текстовима смјештеним у лиминалне зоне колеба, суочено са сотериолошким потенцијалом мора. Ипак, до урањања јунака у смисао који му обезбеђује пантеистички мир морско-небеских зона, када је ријеч о Андрићевој фикцији, доћи ће, рекли смо, тек у оним причама у којима су се актери, раскрстивши са сваким видом цивилизацијског контекста, храбро упутили у смислено нестајање у океану вјечности.

Извори

- Андрић, Иво. *Сабрана дела*. Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопје: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна založba Словеније – Мисла, 1978.
- Андрић, Иво. *Свеске*. Београд – Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопје: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна založba Словеније – Мисла, 1981.
- Андрић, Иво. *Писма (1912–1973)*. Прир. Мирослав Караулац. Нови Сад: Матица српска, 2000.
- Андрић, Иво. *Писма Војмиру Дурбешићу*. Прир. Мирослав Караулац. Нови Сад: Матица српска, 2003.
- Андрић, Иво. *Сабране пријовейке*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2012.
- Andrić, Ivo. *Na sunčanoj strani*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017.

Литература

- Антонић, Здравко. *Иво Андрић у дневнику Родољуба Чолаковића*. Београд: Стручна књига, 1992.
- Бахтин, Михаил. „Време и простор у Гетеовим делима“. *Кровови*, год. 9, бр. 33/35, 1995. 3–17.
- Башлар, Гастон. *Вода и снови: ојлед о имајинацији мајерије*. Прев. Мира Вуковић. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Башлар, Гастон. *Ваздух и снови: ојлед о имајинацији крејћања*. Прев. Мира Вуковић. Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- Бојовић, Злата. *Иво Андрић и Дубровник*. Вишеград: Андрићев институт, 2017.
- Бојовић, Злата. „Андрићево поимање старог Дубровника: Дубровачка хроника“. *Дело Иве Андрића*, зборник радова. Београд: САНУ, 2018. 49–55.
- Брајовић, Тихомир. „Андрићев хронотоп“. *Лейхойис Мајице срјске*, год. 169, књ. 451, св. 1, 1993. 71–81.
- Влаисављевић, Уго. „Мито-поетика елемената и феноменологија мора: Карл Шмит и Иво Андрић“. *Феноменолошка чијћања Андрића*. Нови Сад: Адреса, 2022. 118–156.
- Вујновић, Станислава. „Хронотоп летовања на југу код Андрића и Мана“. *Књижевна историја*, год. 36, бр. 122/123, 2004. 229–242.
- Вучковић, Радован. „Пантеизам у Андрићевим приповеткама“. *Савременик*, год. 12, књ. 24, свеска 8–9, 1966. 211–219.
- Вучковић, Радован. *Велика синџеза о Иви Андрићу*. Београд – Ниш: Алтера – Филозофски факултет у Нишу, 2011.
- Деретић, Јован. *Историја срјске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book, 2007.

- Ђорђевић, Бојан. „Наративност предела: Андрићеви медитерански записи“. Зборник *Asqua alta. Медитерански језици у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013. 507–518.
- Јеремић, Љубиша. „Трагичко виђење у Андрићевим приповеткама“. *Глас из времена: оједи и кријивке*. Београд: БИГЗ, 1993.
- Лазић, Небојша. „Развој представа о простору и времену у науци о књижевности“. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 42–2, 2012. 163–183.
- Медаковић, Дејан и Ђорђе Милошевић. *Лейоис Срба у Трсту*. Београд: Југословенска ревија, 1987.
- Митровић, Марија. „Други Андрић“. *Свеске Загужбине Иве Андрића*, бр. 26, 2009. 73–106.
- Митровић, Борјан. „Саоднос простора, времена и свјетлости у Андрићевој публицистици“. *Андрићева јубилистичка*, зборник радова. Грац – Бањалука – Београд: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Народна и универзитетска библиотека Републике Српске – Комисија за славистику Међународног славистичког комитета – Свет књиге – Алетеа, 2024. 403–422.
- Поповић, Радован. *Шетња са Андрићем*. Београд: Vukotić media, 2021.
- Раичевић, Горана. „У потрази за професором Норгесом: Лейовање на јују Иве Андрића“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XLII-1, 2017. 411–425.
- Џацић, Петар. *Мийско у Андрићевом делу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
- Шеатовић, Светлана. *Андрић и Јагран*. Вишеград: Андрићев институт, 2020.

*

- Bahtin, Mihail. „Oblici vremena i hronotopa u romanu“. *O romanu*. Prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit, 1989.
- Cvijić, Jovan. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Marso, 2011.
- Drljić, Rastislav. „Pabirci o životu i radu Ive Andrića“. *Dobri pastir: glasilo Udruženja katoličkih svećenika Narodne Republike BiH*, god. 11/12, sv. ¼, 1962.
- Đukić Perišić, Žaneta. „Napuštено gradilište“. Predgovor u: Ivo Andrić. *Na sunčanoj strani*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017.
- Fuko, Mišel. „Druga mesta“. *Hrestomatija*. Priredio: Pavle Milenković i Dušan Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005. 28–36.
- Grčević, Franjo. *Simbolizam, ekologija, eshatologija*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- Jandrić, Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982.
- Kvas, Kornelije. „Simbolika svetlosti u Andrićevoj pripovetki *Letovanje na jugu*“. *Andrićeva sunčana strana*, zbornik radova. Graz – Banjaluka –

- Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige, 2019. 387–399.
- Korać, Stanko. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Zagreb: Prosvjeta, 1989.
- Resta, Katerina. *Geofilozofija Mediterana*. Beograd: Geopoetika, 2017.
- Roganović, Vladimir. *Andrić u Herceg Novom*. Beograd – Herceg Novi: Balkankult – Opština Herceg Novi, 2018.
- Tošović, Branko. „Andrićev romanoid 'Na sunčanoj strani'“. *Andrićeva sunčana strana*, zbornik radova. Graz – Banjaluka – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige, 2019. 19–100.
- Tošović, Branko. *Andrićeva kriopoetika*. Beograd: Čigoja, 2023.
- Šimudvarac, Mario. „Dražeslavov zapis o Gradu: Dubrovnik u djelima Ive Andrića“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 55 (1), 2017. 299–314.
- Vučković, Radovan. „'Svetle' pripovedačke vizije“. *Kritičari o Ivi Andriću*, zbornik radova. Sarajevo: Svjetlost, 1977. 158–171.
- Zoran, Gabriel. “Towards a Theory of Space in Narrative”. *Poetics Today*, vol 5, no. 2, 1984. 309–335.

Borjan Mitrović

*The Road to the Sea – Andrić's Liminal Zones between
the Balkans and the Adriatic*

Summary

Taking into consideration Andrić's prose, his non-fictional texts, as well as his correspondence, interviews, conversations, and the memories of contemporaries who met with our Nobel laureate, we have identified several significant elements that depict the experience of liminal spaces between land and sea in varying ways, depending on the type of text through which they are thematized (autobiographical testimonies, conversations, notes, essays, short stories, novels, etc.). Through the three levels of liminality that we have recognized, a fundamental distinction becomes especially clear when contrasting Andrić's essayistic texts dealing with transitional zones, on the one hand, and his artistic fiction situated within liminal spaces, on the other.

In Andrić's essays and travelogues that explore liminal spaces, the experience of the world – as constructed through his image of the spatiotemporal setting – is predominantly affirmative, at times even in the context of historical progress. By contrast, in his fictional works, even the seemingly salvific breakthroughs of liminal spaces into the continental darkness, as well as the transitional spaces themselves, ultimately transform into their opposite, allowing the tragedy of a pessimistic cycle (as opposed to historical progress) to prevail decisively. This is clearly visible in stories and chapters in which coastal or Herzegovinian motifs appear within the Bosnian reality of Andrić's characters, as well as in a series of works where Submediterranean/Mediterranean liminal zones (Herzegovina, Adriatic

towns) prove to be deceptive spaces in which continental tragedy continues to lurk and, in the end, triumphs. In other words, in most of Andrić's fiction, every historical or social framework constitutes an insurmountable obstacle for his characters as they attempt to orient themselves toward any form of meaning that might lift them out of existential hopelessness. And while this condition is absolutely dominant in his continental narratives, in texts set within liminal zones it oscillates when confronted with the soteriological potential of the sea. Nevertheless, a complete immersion of the characters into the meaning provided by the pantheistic peace of the sea-sky expanse is achieved, in Andrić's fiction, only in those stories in which the protagonists, having severed all ties with the structures of civilization, resolutely move toward meaningful dissolution in the ocean of eternity.

Key words: Ivo Andrić, Herzegovina, chronotope, littoral, hinterland, sea, Balkans, Bosnia, liminality

Примљено: 4. 12. 2025.

Прихваћено: 1. 7. 2026.